

MEANING, DISCOURSE AND IDEOLOGY. A CRITICAL EXAMINATION OF VAN DIJK'S CONTRIBUTION

**Ioan-Alexandru GRĂDINARU, Assistant Professor, PhD, "Alexandru Ioan Cuza"
University of Iași**

Abstract: My paper focuses on Teun Van Dijk's account of the concept of ideology. His option for a multidisciplinary framework (Van Dijk 1998, 2006) entails a triple analysis, involving discourse, knowledge and society. Studying the concept of ideology from this standpoint presents the undeniable advantage of offering a better insight into the cognitive mechanisms that are active when people become ideologically sensitive to discursive or societal data. Moreover, such an approach provides at least the roots of a scientific explanation for the ways through which an individual acquires and uses his or hers socially shared beliefs. Third, Teun Van Dijk is an author who proves courageous enough to include in his theory a mentalist vocabulary (mental models, categories of ideology schema, attitudes, internalized social representations, common ground), a solution that – even if it might involve certain theoretical risks – I personally find suitable and fruitful for the subject matter. On the other hand, I try to show that while Van Dijk discusses a lot of important issues concerning the relationship between meaning, language use and the construction of ideological discourse (such as the problem of topic, the level of description, the problem of implications and presuppositions or the local coherence), understanding the concept of meaning is even more intricate a process than it has been presented by Van Dijk. The semantic possibilities embedded in every format (conceptual, propositional, textual) open a much wider field for investigation. In the same time, we may comprehend why many human communicative activities are often prone to become elements of an ideological structure.

Keywords: Meaning, ideological discourse, mental models, context, interpretation

Introducere

Teun Van Dijk este, fără îndoială, unul dintre numele cele mai intens citate în legătură cu problema construcției discursive a ideologiei. Motivele sunt legate atât de competențele lui Van Dijk în ceea ce privește analiza discursului, cât mai ales de inspirația sa de a face un salt curajos în direcția teoriilor cognitiviste, dar și sociale, elemente considerate drept complemente necesare bazei furnizate de analitica discursivității. Acest plonjon substanțial nu este lipsit de riscuri, însă, din moment ce o astfel de triplă perspectivă obligă la efortul ulterior de unificare a rezultatelor și, pe de altă parte, implică adoptarea unui vocabular mentalist care, după cum se știe, compensează dezavantajul de a fi „problematic din punct de vedere ontologic” prin avantajul explicativ evident. Van Dijk abordează tema discursului ideologic în mai multe texte, fidel stilului său de rafinare permanentă a instrumentului teoretic și de adaptare continuă a exemplelor la contextul socio-politic al momentului. În toate aceste lucrări, însă, el dezvoltă o concepție unitară.

Ideologie și cunoaștere

După opinia lui Van Dijk, ideologiile reprezintă, în primul rând, un sistem de credințe. Așa cum notează autorul (2006, 116), „ideologiile, ca atare, nu conțin practicile ideologice

sau structurile sociale (de exemplu, biserici sau partide politice) care se bazează pe ele. Acest lucru înseamnă în același timp că o teorie a ideologiei are nevoie de o componentă cognitivă care să poată explica în mod potrivit noțiunile de «credință» și «sistem de credințe», de pildă în modalitatea în care sunt ele discutate în cadrul științei cognitive contemporane”. Aceste sisteme de credințe aparțin grupurilor, membrii unui grup oarecare fiind în situația de a le împărtăși, ele constituind totodată și unul dintre elementele fundamentale de constituire a identității de grup.

Credințele pe care oamenii le au în comun fac parte din ceea ce Van Dijk numește *cunoaștere socio-culturală*, asociată unei forme de *memorie socială*: dacă la nivel individual accentul este pus, după caz, pe memoria episodică sau pe cea de lungă durată, atunci la nivelul grupurilor sociale trebuie postulată existența unei instanțe similare. Cunoașterea asociată grupurilor poate fi explicită, dar și presupusă sau, într-un caz cu adevărat important pentru studiul ideologiilor, într-o formă proiectivă, cu un grad înalt de idealizare. Acest lucru înseamnă că în anumite situații cunoștințele se mulează pe modelul clasic de analiză a cunoașterii (credințe adevărate și justificate) – caz în care vorbim de o *comunitate epistemică* în sens tare – altele credințele nu sunt probate ca adevărate sau nu sunt justificate până la capăt, însă acest fapt nu le împiedică să fie active. Oricum, problema justificării ne obligă, crede Van Dijk, să fim conștienți de faptul că criteriile de decizie sunt relative la fiecare comunitate în parte: o aserțiune este considerată adevărată, de exemplu, de o colectivitate și falsă de alta (un exemplu analizat de Van Dijk este chiar rasismul, de pildă Van Dijk 1987 și 1991). Un aspect esențial în constituirea discursivă a ideologiilor îl constituie faptul că în crearea mesajelor, de obicei, aserțiunile cu pretenție de cunoștințe sunt luate de bune și inserate ca atare, fără a fi demonstrate sau susținute. În aceeași măsură, caracterul preponderent *declarativ* (prin opoziție cu cel *procedural*) al cunoașterii prezente în ideologii îi asigură vorbitorului sau scriitorului un avantaj însemnat, din moment ce el se va concentra asupra unui corp de idei și mai puțin asupra modalităților în care ajungem să credem în respectivele idei. La întrebarea legată de caracterul universal ideologic al cunoașterii, Van Dijk oferă un răspuns negativ. Bunul simț ne spune că nu toate formele de cunoaștere sunt intrinsec ideologice.

Pentru Van Dijk, legătura dintre reprezentările sociale ale unui grup și manifestarea lor discursivă trebuie văzută în activitatea de *interpretare* și *înțelegere* pe care oamenii și grupurile o realizează. Construcția unei teme ideologice este echivalentă cu filtrarea operațională a reprezentărilor sociale și a cunoștințelor aferente lor (și în același timp a schemelor și scenariilor de prelucrare) – care, adesea, ia și forma unor reorganizări radicale a datelor, dezbaterile publice despre exploatarea de la Roșia Montană fiind un exemplu recent – care precede elaborarea reperelor semantice pentru dezvoltarea ulterioară de la nivelul discursului. Această muncă de interpretare și explicare reprezintă până la urmă o investiție de comunicare (Grădinaru, 2013, 121), singura instanță care deschide calea către actualizarea structurilor cognitive în cadrul a ceea ce numim *limbajul-în-acțiune*. Investiția finală, în cazul edificării ideologiilor, ia forma opoziției fundamentale NOI-EI, o polarizare care semnifică în aceeași măsură primatul grupului „nostru”, valoarea cunoașterii „noastre” și, de ce nu, superioritatea „noastră” morală și ontologică. Conformarea indivizilor și a grupurilor la normele ideologice are și un aspect creativ, întrucât activitatea implicată multiplică și nu simplifică formele ideologice. Pentru a da un singur exemplu, să luăm cazul populismului.

Așa cum remarcă Alexandre Dorna (2013, 7), „populismul seamănă cu un cameleon mimetic care nu este nici unic și nici omogen. [...] Manifestările sale în timp și spațiu arată nu doar o mare varietate, dar și diferențe notorii. De unde dificultatea de a sesiza într-un singur cuvânt bogăția sa expresivă și fluctuația conținuturilor sale”. Iar în ceea ce privește relația strânsă dintre ideologie și cunoaștere, Dorna (2013, 9) observă că „dinamica populistă ajunge să chestioneze semnificația modernă a poporului, noțiune mai curând aproape de mit decât de o realitate bine delimitată, astfel încât unii autori o consideră de negăsit”.

Discursivitate, context și spațiu de joc semantic

În cadrul abordării sociocognitive a lui Van Dijk, conceptul de context este primordial. Contextul face posibilă activarea structurilor de cunoaștere, ceea ce duce la activarea formulelor discursive de exprimare a ideologiei. Structurile discursului sunt astfel in-formate de către conținuturile cognitive, care obligă în același timp la articularea unor *modele contextuale*. Pentru Van Dijk, aceste modele îmbracă atât forma semantică (preocuparea comunicatorilor pentru depistarea, impunerea, sancționarea, negocierea, tranzacționarea sau chiar cenzurarea sensului), cât și pe cea pragmatică (grija pentru relevanță). Chiar dacă astfel de entități nu sunt observabile, ele sunt de fapt puntea ce leagă relațiile și rețelele sociale de evenimentul de comunicare propriu-zis (Grădinaru 2013, 124). Aspectul pragmatic al modelelor contextuale (entități mentale, să nu uităm) este vizat în exercitarea funcției de control asupra utilizării limbajului (de la actele de limbaj propriu-zise până la ornamentele stilistice sau selecția figurilor retorice), în timp ce dimensiunea semantică a modelelor contextuale este legată strâns de problema semnificației. După Van Dijk (2007, 293), funcționarea optimă la nivel pragmatic a modelelor contextuale produce discursuri potrivite, adaptate parametrilor situației de comunicare, în timp ce funcționarea optimă la nivel semantic asigură prezența sensului (prin coerență și consecvență). Prin participarea la activitățile de comunicare, oamenii sunt implicați nu doar în aplicarea unor modele mentale contextuale, ci și în confruntarea lor, în relația dinamică cu realitățile la care ele se referă. Coordonarea la nivelul intenționalității dintre oameni diferiți (care nu constituie neapărat un grup cu o identitate anume) produce rezultatul scontat al similarității comportamentale, al mișcărilor concordante într-un spațiu simbolic de joc deschis în egală măsură de co-prezența participanților, de investiția lor la nivelul comunicării și de posibilitățile oferite de discurs. Coordonarea la nivelul intenționalității de grup produce rezultatul unei voințe comune vibrante, auto-afirmatoare, manifestate prin coerența comportamentală și prin experimentarea plină a ceea ce specialiștii numesc *sentiment de apartenență*. Conceptul de context se bucură, la Van Dijk, și de proprietatea parțialității; oamenii pot oricând ignora o bună parte a informațiilor vehiculate, a actelor de limbaj performate sau chiar a reprezentărilor sociale care sunt subiacente unei situații de comunicare oarecare. Filtrul operațional al selecției înlătură toate aspectele subiectiv percepute ca surplus, păstrându-le doar pe cele considerate centrale.

În legătură cu conotațiile negative ale termenului de ideologie, Van Dijk propune o perspectivă suficient de echilibrată. Interesat îndeosebi de aspectul funcțional și concret al ideologiilor, el se distanțează de pozițiile extreme. Ideologia ca falsă conștiință, de exemplu, poate fi eticheta potrivită pentru un anumit număr de cazuri, însă nu avem motive suficiente să punem o relație perenă de egalitate între cei doi termeni. Karl Marx, Mannheim sau Destutt de Tracy sunt valorificați în ceea ce constituie o paradigmă generală și elastică a construcției

și efectelor discursului ideologic. Ideologiile nu sunt doar un produs secundar al unui proces de manifestare a voinței politice a unei clase sau a unui lider. Ideologiile nu se restrâng doar la ipostaza de marfă în interiorul fenomenului de comodificare a voinței politice, ci se nasc firesc, din însăși alcătuirea grupurilor sociale. Este nevoie de câteva ingrediente (reprezentări sociale, credințe împărtășite, apartenența la grup, gândire similară, apetența pentru acțiune și pentru transfigurarea ei ilocuționară și perlocuționară) pentru a genera un sistem minimal ideologic. Omul nu aderă la o ideologie numai în măsura în care el devine subiectul unei infuzii de capital politic, ci prin însăși natura sa de ființă socială. Acest lucru nu înseamnă însă că nu există contexte de comunicare care să fi fost deturnate ideologic („ideologically biased contexts”), la fel cum cunoașterea poate fi oricând subiectul unei deturnări similare.

O scurtă expunere a limitelor

Van Dijk enumeră (2006, 118-120) cu onestitate limitele perspectivei sale asupra ideologiei, remarcând faptul că încă persistă multe întrebări privind structura și conținutul ideologiilor, privind caracterul lor fundațional (putem numi un corp de idei sau de cunoștințe ca fiind ideologic doar în măsura în care el se află în poziția socio-discursivă de a întemeia anumite practici sociale sau ar trebui extinsă această viziune și asupra altor credințe care aparțin unui grup?), privind gradul de cunoaștere a ideologiei de către membrii grupului (este evidentă situația în care anumiți membri sunt experți sau lideri, având o cunoaștere detaliată, în timp ce alții posedă doar cunoștințe foarte vagi ori, la limită, aderă la o anumită ideologie fără a avea o cunoaștere minimală a principiilor sale), sau privind fundamentarea socială a ideologiilor (care sunt tipurile de colectivitate implicate?). Numai în legătură cu ultima problemă, de exemplu, apar numeroase aspecte de neocolit în această dezbatere: nu toate colectivitățile reprezintă grupuri ideologice, pentru unele grupuri (feministe, neoliberale sau anti-establishment, de exemplu) elementul ideologic este central în construirea lor, în timp ce pentru altele nu, unele grupuri extind dimenisunea de liant a ideologiei la forme superioare de apartenență (calitatea oficială, formală de membru, plătirea unei cotizații, întâlniri periodice sau obligatorii, ședințe festive etc.). Mai mult, Van Dijk distinge între grupuri sociale și comunități culturale (2006, 119-120), precizând că în timp ce pentru primele elementul ideologic slujește scopului de diferențiere față de alte grupuri, pentru comunitățile culturale elementul comun îl reprezintă anumite credințe, atitudini sau valori mult mai generale, care nu presupun neapărat referirea la altă comunitate.

O sursă folositoare pentru înțelegerea dimensiunii sociale a ideologiilor o reprezintă John Searle, în particular teoria dezvoltată de el în *Realitatea ca proiect social* (2000). În lucrarea respectivă, filosoful american propune conceptul de *intenționalitate colectivă non-sumativă*, concept care se află la baza dezvoltării interacțiunilor sociale complexe. Searle postulează existența acestui tip de intenționalitate tocmai pentru explicarea apetenței ființei umane pentru activitățile de grup care dau naștere, în timp, structurilor, conținuturilor și ritualurilor sociale arborescente pe care le cunoaștem astăzi. Dacă am fi de acord că intenționalitatea colectivă se formează doar prin însumare sau doar ca rezultată a intenționalităților individuale, atunci ar fi dificil de explicat cum de nu ne-am împotmolit mai des în țesătura scenariilor de interacțiune prevăzute în teoria jocurilor.

Explicația ideologiilor trebuie, după opinia mea, să insiste mai mult asupra factorului semnificație. Triada lui Van Dijk cunoaștere-societate-discurs explică suficiente lucruri, însă

aruncă puțină umbră asupra faptului că posibilitatea elaborării ideologiilor și a discursului ideologic se află chiar în structura conceptului de semnificație. Deși este conștient de acest lucru (de exemplu, Van Dijk 2001 sau 2007), teoreticianul olandez nu insistă suficient asupra sa. Van Dijk observă, de pildă, faptul că posibilitatea „alunecării” ideologice pare mai curând legată de nivelul termenilor sau categoriilor, și mai puțin de schemele, rețelele sau scenariile de organizare a cunoștințelor. Așa cum am încercat să arăt (Grădinaru 2011, 344-371), dacă adoptăm o versiune funcționalistă în explicarea conceptului de semnificație, atunci înțelegem mai bine varietatea tipurilor de semnificație, precum și procesul social al acordării sau atribuirii de semnificație. Dacă este să ne gândim și la observațiile lui Wittgenstein din *Cercetări filosofice*, atunci actul de investire cu semnificație a diferitelor tipuri de activități umane devine fundamental pentru economia ulterioară a ideologiilor. Ceea ce trebuie spus răspicat este, așadar, următorul lucru: semnificația nu este doar o etapă în procesul de prelucrare cognitivă care conduce mai apoi la cunoștințe, reprezentări de grup și apoi ideologie constatabilă discursiv. Nașterea ideologiei este adânc înrădăcinată în dinamica atribuirii de semnificații, la fel de mult cum este înrădăcinată în intenționalitate. Prin atribuirea de semnificație, indivizii și grupurile săvârșesc un act adamic, care este în același timp un act de numire, un act de identificare și de scoatere în relief a lucrurilor, de eliberare a lor dintr-o magmă amorfă, dar în același timp un act de decupaj socio-discursiv care reflectă voința lor.

Examinând prezentarea pe care Van Dijk o face funcțiilor ideologiei, nu putem să nu remarcăm un efect de primă însemnătate. Ideologiile, ni se spune, au menirea de a organiza reprezentările sociale ale grupurilor, de a oferi susținere practicilor sociale, coordonând astfel și conduita acțională a actorilor sociali, precum și aceea de a furniza o interfață simbolică între grup și provocările pe care realitatea i le pune în față (Van Dijk 2006, 116-117). Însă, prin confruntarea cu această realitate, substanța ideologică poate fi alterată, uneori într-o măsură semnificativă: aproape că putem invoca modelul popperian al testării ipotezelor, cu diferența că acum nu ne preocupă justetea vocabularului teoretic și al relațiilor de condiționare stabilite, ci purul succes practic al ideologiilor. În forma sa modificată, ideologia se va constitui într-un prilej nou de activare și motivare a membrilor comunității. Dacă în acest elan orientat către supraviețuirea simbolică și către o mai bună adaptare a grupului ideologiile se pot reproduce, atunci prezența lor dominantă va fi resimțită fără îndoială la nivelul discursului. Astfel, ideologiile sunt prinse într-o mișcare în spirală, evoluția lor depinzând, încă o dată, de chimia dintre cei trei factori principali și mediu.

În ultimul rând, trebuie să remarcăm faptul că abordarea multifacetată propusă de Van Dijk are avantajul greu de contestat al oricărei formule teoretice nereducționiste și care își asumă scopul de a explica o realitate complexă printr-un model de o complexitate similară. Opera lui Van Dijk deschide un orizont de lucru, însă, și nu închide problema printr-o soluție unică, definitivă. În lumina acestui orizont suntem invitați să participăm, critic, la un efort hermeneutic și semiotic ale cărui motive sunt evidente. O înțelegere mai bună a ideologiilor și a concretizării lor discursive nu înseamnă nimic altceva decât o mai clară imagine a lumii noastre.

Concluzii

Instrumentele de analiză furnizate de teoria discursivității, semantică, științele cogniției și psihologia socială dovedesc, în cazul construcției articulate de Teun Van Dijk, o compatibilitate fecundă. Perspectivele care au fost dezvoltate în cadrul unui singur domeniu se lovesc permanent de coșmarul golurilor din explicație. Nici n-ar putea fi altfel, de vreme ce a încerca să oferi o viziune comprehensivă asupra fenomenului ideologiei înseamnă a discuta și despre minte, și despre discurs, dar și despre grupurile sociale sau despre voința politică. Numai gândind împreună aceste realități putem spera la elaborarea unei teorii unitare. Însă munca autentică abia acum începe, în măsura în care ne asumăm obligația de a prezenta o formă sistematică, elegantă a formulei explicative și nu doar o alăturare de contribuții punctuale. Mai mult, această obligație de sistematizare nu trebuie să lase la o parte elementele problematice și care vizează, într-un fel sau altul, întregul eșafodaj, așa cum este cazul cu discuția despre semnificație: nu trebuie ignorate părțile atunci când ne concentrăm asupra întregului. Este necesar să ne amintim faptul că ideologia, până la urmă, se ascunde în detalii.

Referințe bibliografice

- Dorna, Alexandre. 2013. "Une pandémie sournoise: le populisme et ses avatars". *Argumentum – Journal of the Seminar of Discursive Logic, Argumentation Theory and Rhetoric* 11(1): 7-21.
- Grădinaru, Ioan-Alexandru. 2011. *Limba și discursivitate în filosofia americană a secolului XX*. Iași: Editura Universității „Al. I. Cuza”.
- Grădinaru, Ioan-Alexandru. 2013. „Communication, Knowledge and Discourse. Remarks on Teun Van Dijk’s Sociocognitive Interpretation of Context. *Argumentum – Journal of the Seminar of Discursive Logic, Argumentation Theory and Rhetoric* 11(1): 119-125.
- Searle, John. 2000. *Realitatea ca proiect social*. Iași: Polirom.
- Van Dijk, Teun. 1987. *Communicating Racism. Ethnic Prejudice in Thought and Talk*. Newbury Park: Sage Publications.
- Van Dijk, Teun. 1991. *Racism and the Press*. London and New York: Routledge.
- Van Dijk, Teun. 1998. *Ideology. A Multidisciplinary Approach*. London: Sage Publications.
- Van Dijk, Teun. 2001. "Discourse, Ideology and Context". *Folia linguistica* XXX/1-2:11-40.
- Van Dijk, Teun. 2006. "Ideology and Discourse Analysis". *Journal of Political Ideologies* 11(2): 115-140.
- Van Dijk, Teun. 2007. "Comments on Context and Conversation". In *Discourse and Contemporary Social Change*, edited by Norman Fairclough, Giuseppina Cortese and Patrizia Ardizzone, 281-316. Bern: Peter Lang.